

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗРУШЕННЯ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ЗНАННІ ЗА ДОБИ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ: ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ТА РІЗНОМАНІТНІСТЬ ПІДХОДІВ

У статті розглядаються методологічні зрушення в екологічному знанні за доби постнекласичної науки. Надається термінологічний аналіз дискурсу стосовно понять екологізм, інвайронменталізм та сталий розвиток. При цьому обґрунтовується висновок, що sustainable development у постнекласичний період розвитку екологічного знання має бути не сталим, або стабільним, а підтримуваним з боку суспільства. У статті зазначається, що мають підтримуватися лише ті процеси, які спрямовані на коеволюцію природи і людини, та які мають бути необхідними на шляху утворення відповідної науково-пізнавальної системи – нової парадигми природознавства.

Ключові слова: екологізм, інвайронменталізм, сталий розвиток, екоеволюція, екологічна свідомість, дискурс.

Постановка проблеми. Становлення постнекласичної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст. пов'язане, перш за все, з дослідженнями складних відкритих нелінійних систем. Однією з причин, що викликала таку гносеологічну трансформацію, став пошук оптимальної стратегії розвитку системи Людина – Природа, спрямованої на стабілізацію зв'язків між її основними структурними елементами. Власне ця відсутність можливості побудови оптимальної стратегії розвитку системи “людство – природа” в рамках класичної науки, з характерною для неї дихотомією об'єкта й суб'єкта пізнання, спричинили агресивне домінування Розуму над Природою. Віра Людини в перетворювальну силу чистого Розуму, позбавленого всіх особистісних характеристик (безумовно, прогресивна на певному етапі функціонування соціуму), призвела планетарне співтовариство ХХ–ХХІ століть до краю екологічної прірви.

У даному контексті екологія стає одним з найголовніших напрямів постнекласичного етапу розвитку науки. Неухильне зростання організаційної складності суспільства, і, відповідно, опосередкованого впливу людини на природу викликає масштабні незворотні зміни біосфери, приводить до створення таких умов існування в сучасному світі, які стають все більш нестабільними, нестійкими, а отже, непередбачуваними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток і накопичення знань про природу привели до розуміння, що екологія стала однією з основ постнекласичної науки, яка спирається на міждисциплінарні засади. Однією з відмінних рис постнекласичної науки є її принципова екологізація на шляху утворення відповідної науково-пізнавальної системи – нової парадигми природознавства.

Екологія в цей час стає постнекласичним знанням, у якому дослідник розглядається як частина того, що він пізнає, межа між об'єктом і суб'єктом

пізнання стирається; відбувається як онтологічне, так і гносеологічне поєднання Людини та Природи. Є низка досліджень щодо розуміння термінів екологізм, інвайронменталізм та сталий розвиток, але розв'язання проблеми їх співвідношення далеке від потреб часу.

Актуальність нашої теми дослідження детермінована необхідністю філософського аналізу сучасного наукового дискурсу стосовно понять екологізм, інвайронменталізм та сталий розвиток, у контексті яких екологічне знання набуло б всебічного й адекватного діалогу. При цьому наголошується, що sustainable development у постнекласичний період розвитку екологічного знання має бути не сталим, або стабільним, а підтримуваним з боку суспільства. У статті зазначається, що мають підтримуватися лише ті процеси, які спрямовані на коеволюцію природи і людини, та які мають бути необхідними на шляху утворення відповідної науково-пізнавальної системи – нової парадигми природознавства.

Мета статті полягає у: а) виявленні методологічних зрушень в екологічному знанні за доби постнекласичної науки; б) аналізові термінологічного дискурсу стосовно понять екологізм, інвайронменталізм та сталий розвиток; в) розробці теоретичної моделі відповідної науково-пізнавальної системи – нової парадигми природознавства, що сприяли б становленню цілісного бачення світу.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці ХХ ст. настає період формування та становлення постнекласичного етапу розвитку екологічного знання. Екологічне знання має синтетичний характер, поєднуючи природничу і гуманітарну сфери осмислення світу. В цей період взаємодія між людиною та природою не обмежується їх співвідношенням, а значно розширюється, що відображається у змісті понять “ставлення суспільства до природи”, “відношення людини до природи” та “ставлення світу до людини”.

Перегляд застарілої ідеології ставлення до природи передбачає велику роботу з перебудови мислення людей, тобто з його екологізації. Мислення має стати екологічним, однак це є і певна екологічна, а також загальнонаукова та світоглядна проблема.

На постнекласичному етапі розвитку наукового знання постає необхідність оновлення взаємин, які виникають у процесі взаємодії людини з навколишнім середовищем, що проявляється в появі нової, інвайронментальної парадигми, яка орієнтується на відсутність протиставлення людини і природи, а також на сприйняття природних об'єктів як повноправних суб'єктів. Ця парадигма є, як зазначають С. Дерябло та В. Ясвіна, ставленням відношенням до світу природи, світу культури і світу душі людини, а кожен із цих світів є сукупністю конкретних об'єктів і комплексів, узятих в їх виокремленості та неповторності [2, с. 41]. Ідеї інвайронменталізму також є близькими до концепції універсального еволюціонізму та коеволюції. Розглянемо спільні та відмітні риси екологізму й інвайронменталізму.

Серед зарубіжних і вітчизняних дослідників відсутня однаковість щодо тлумачення та вживання понять “екологізм” та “інвайронменталізм”,

тому варто навести деякі підходи до аналізу світоглядних та ідеологічних імплікацій екологічних знань у сучасному суспільстві.

А. Добсон розрізняє поняття екологізм (ecologism) та інвайронменталізм (environmentalism), наполягаючи на принциповості такого підходу для розуміння екологізму як політичної ідеології.

Інвайронменталізм (від англійського “environment” – навколишнє середовище) ґрунтується на переконанні в тому, що самих лише управлінських підходів недостатньо для вирішення сучасних екологічних проблем, і проголошує те, що ці проблеми можуть бути вирішені без обмеження зростання, без фундаментальних змін суспільних цінностей, способів виробництва та стереотипів споживання. Треба зберігати природні ресурси, оскільки вони забезпечують суспільство виробництвом і споживанням, а завдяки технологічним засобам можливо вирішити екологічні проблеми. Поняття інвайронменталізму не виходить за традиційні параметри індустріалізму, його використовують, коли йдеться про науку, яка досліджує ті аспекти екології, економіки, політології, які вивчають сучасне і майбутнє навколишнього природного середовища. Цей науковий напрямок отримав назву – інвайронменталістика.

М. Белл поділяє інвайронменталізм на антропоцентричний та екоцентричний. Антропоцентричний інвайронменталізм закликає до добропорядного поводження з довкіллям. У такий спосіб може бути досягнута “солідарність інтересів” – забезпечення якості життя людини та збереження довкілля. Екоцентричний інвайронменталізм закликає розглядати усе довкілля як моральну цілісність з її власними правами та красою, а людей як частку цієї цілісності [10, с. 277–280].

Таким чином, на думку М. Белла, створюється так звана “солідарність почуттів”, яка значно важче усвідомлюється людьми, проте розуміння якої потрібно активно розвивати й культивувати, як це роблять представники екологічних рухів. Але, оскільки інтереси та почуття є взаємопов’язаними, так само взаємопов’язані один з одним антропоцентричний і екоцентричний інвайронменталізм. Треба зазначити, що ідеї М. Белла про інвайронменталізм близькі до ідеї Д. Андреева, яку ми докладніше розглянемо далі. Д. Андреев виокремив чотири фази у ставленні людини до природи. Саме четверта фаза – інстинктивно-фізіологічна – викликає появу в людини “любви до природи”, що співзвучна з “солідарністю почуттів” М. Белла. Вони базуються на чуттєвому пізнанні природи людиною і є одним із компонентів етичного виховання любові до природи.

Поділ інвайронменталізму на антропоцентричний та екоцентричний відповідає концепціям інвайронменталізму та екологізму А. Добсона. Оскільки інвайронменталізм є антропоцентричним, а екологізм – природоцентричним, то екологізм, у певному розумінні, та інвайронменталізм можна вважати синонімами.

Академік НАН України К. Ситник вважає, що наукова громадськість має формувати інвайронментальний підхід до кризової ситуації, який буде спиратися на такі напрямки загальнолюдської діяльності: а) стабілізація

народонаселення світу шляхом створення динамічної рівноваги, характерної для більшості індустріально розвинутих країн; б) створення нових технологій у тих галузях промисловості, які все ще забруднюють навколишнє середовище; в) прийняття нових міжнародних угод, які передбачали б механізм обмежень і заборонних актів, взаємоузгодження планування, стимули, штрафи, взаємні зобов'язання, потрібні для успіху глобального плану відновлення рівноваги в природі; г) вироблення програм співробітництва у справі виховання громадян планети на основі природоохоронних знань; д) пошук шляхів підвищення відповідальності державних діячів за долю біосфери [8, с. 14].

Таким чином, зазначені точки зору щодо шляхів вирішення екологічних проблем мають на меті одне – збереження природного середовища та пошук шляхів розв'язання екологічних проблем. Екорозвиток передбачає економічне розв'язання взаємовідносин, які виникають між людством та природою, екологізм та інвайронменталізм – на політичному, екологічна справедливість та краса природи – на етичному та правовому рівні. Тобто, намічається комплексний шлях вирішення екологічних проблем, що в цілому відповідає ідеям коеволюції та універсального еволюціонізму.

Близька до позиції антропоцентричного інвайронменталізму позиція А. Печчеї. В кінці 60-х років учені, запрошені ним у “Римський клуб”, презентували, проаналізували та теоретично осмислили наявні загрози роду *Homo sapiens* як не менш страшні, ніж атомні. Ці загрози були пов'язані з початком НТР, яка призводить до змін біосфери Землі та робить її непридатною для існування людства. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми А. Печчеї вважав “людську революцію”, яка повинна була повернути всіх людей Землі до глобального бачення проблем, мобілізувати їх сили на боротьбу за власне “виживання”. Людству ніколи не вдасться подолати скрутне становище, в якому воно опинилося, якщо люди не усвідомлять, що єдиний шлях до спасіння лежить через “людську революцію”, тобто через новий гуманізм, який веде до розвитку вищих “людських якостей”. Мова йде про повне перевиховання людства, яке необхідне, щоб жити в епоху глобальної імперії людства [6, с. 209–210].

Тобто, для А. Печчеї шлях вирішення екологічних проблем полягає насамперед в етичній та освітній площині.

Перегляд застарілої ідеології ставлення до природи передбачає велику роботу з перебудови мислення людей, тобто з його екологізації. Мислення має стати екологічним, однак це є і певна екологічна, а також загальнонаукова й світоглядна проблема.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що основою подальшого розвитку людства має стати самовдосконалення людини, повна реалізація властивостей та здатностей рефлексії пізнання, яке не може бути вичерпаним завдяки безкінечності Всесвіту, що породив людину і все живе на Землі. Так, С. Франк визначив “самовдосконалення як спасіння світу” [9, с. 126]. Саме такий підхід привертає увагу до соціокультурних факторів, до більш

адекватних сучасних універсальних систем моралі, які будуть сприяти гармонізації поведінки й діяльності людини.

Такий культурознавчий підхід запропонований на конференції з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (червень 1992). На ній була прийнята концепція сталого розвитку, яку ми й розглянемо.

В літературі запропоновано декілька тлумачень визначення сталого стану (CC) – sustainability (S), сталого розвитку (CR), sustainable development (SD), або схожих за змістом понять – екорозвиток, рівноважне користування. Існуючі позиції пропонуємо поділити їх за такими підходами відповідно до визначення: біосферний, утилітарно-біосферний, історичний, політичний, утилітарний, економічний, етичний та ін. Розглянемо ці підходи.

Біосферний підхід. З. Констанза (Constanza, 1991) тлумачить sustainability (S) як процес або стан, який підтримується наскільки завгодно довго.

В. Горшиков, К. Кондратьєв, К. Лосєв (Винокурова та ін., 1998) тлумачать сталий стан (CC) як процес поліпшення життя людей в умовах сталості біосфери, тобто за умов, коли господарська діяльність не породжує перевищення припустимого порога збурювання біосфери або коли зберігається обсяг природного середовища, здатний забезпечити стійкість біосфери із включенням у неї господарської діяльності людини.

Академік М. Мойсеєв розглядає принцип sustainable development як розвиток поняття sustainability. Діяльність щодо реалізації цього принципу набуде загальнопланетарного характеру, і людство зробить перший крок у пошуку ефективної ноосферогенези, тобто на шляху до вступу в епоху ноосфери і забезпечення свого майбутнього [3, с. 29]. М. Мойсеєв зазначає, що термін sustainable development невдало перекладається як “сталий розвиток” і наполягає на його ідентичності до терміну “коеволюція людини та біосфери”. “Тому я (М. Мойсеєв – І. К.) буду вважати розробку sustainable development певним кроком до епохи ноосфери, тобто кроком на шляху ноосферогенезису” [3, с. 5]. Академік А. Урсул розглядає сталий розвиток (CR) як “виживання та безупинний розвиток цивілізації та держави в умовах збереження навколишнього природного середовища і, перш за все, біосфери” [4, с. 21–22].

П. Олдак (1983) стверджує, що рівноважне природокористування настає, коли суспільство контролює всі сторони свого розвитку, намагаючись, щоб сукупне антропогенне навантаження на середовище не перевищувало самовідновлюваного потенціалу природних систем.

Утилітарно-біосферний підхід. Міжнародний інститут стійкого розвитку (Канада) розуміє під сталим розвитком (CR) “об’єднання єдиного навколишнього середовища, економічної ефективності та благоустрою народів”.

Міжнародний союз охорони природи ЮНЕСКО, Світовий фонд дикої природи (А. Карінцева, 1997) тлумачать sustainability (S) як процес використання організму, екосистеми або іншого відтворення ресурсу на рівні його здатності до самовідновлення і відтворення.

Історичний підхід. Американський соціолог М. Бел вважає, що sustainability (S) як збалансованість (сталість) (SS) – це спосіб визначення взаємодії та міри взаємозалежності між теперішніми й наступними поколіннями [10, с. 277–280].

Ріо – конференція – 1992 (Hunter, 1994, Програма 1993) визначають сталий розвиток (SR) як такий розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу спроможність майбутніх поколінь задовольняти власні потреби.

Політичний підхід. Російський академік В. Костюк під концепцією сталого розвитку (SR) розуміє досягнення розумної збалансованості соціально-економічного розвитку людства та збереження навколишнього середовища, різке скорочення економічного диспаритету між розвинутими країнами та країнами, які розвиваються, шляхом як технологічного процесу, так і раціоналізації споживання.

Утилітарний підхід. А. Янссон (Jansson, 1992) тлумачить sustainability (S) як процес підтримання загального природного капіталу на одному рівні, незалежно від споживання.

Економічний підхід. М. Стронг (1972) (Акімова та ін., 1998) розуміє екорозвиток як екологічно орієнтований соціально-економічний розвиток, при якому зростання добробуту людей не супроводжується погіршенням середовища і деградацією природних систем.

Соціально-біосферний підхід. А. Печчеї під “суспільством, яке досягло стану сталого розвитку” розумів “таке суспільство, яке у відповідь на зміну внутрішніх та зовнішніх умов у змозі встановити нову, відповідно до цих змін рівновагу як всередині себе, так і в межах усього середовища свого перебування... І зараз люди починають усе глибше усвідомлювати, що один із головних нових обов’язків людства як раз у тому і полягає, щоб підтримувати стан надійної, стійкої рівноваги як усередині глобальної людської системи, так і в її взаєминах з екосистемами” [6, с. 221–222].

Етичний підхід. Рада Землі (Сан-Хосе, Коста-Ріка), вважає, що “сталість – проста концепція: жити правдиво у межах наших екологічних можливостей”.

Таким чином, ми бачимо, що існує дуже багато визначень терміну “сталий розвиток”. Зазначені підходи ми виокремили за принципом належності до визначення. Біосферний підхід розглядає сталий розвиток як процес сталості біосфери, коли антропогенне навантаження на природне середовище (людська діяльність) не перевищує рівня самовідновлення природи. Утилітарно-біосферний підхід розуміє під сталим розвитком процес використання природи на рівні здатності її до самовідновлення та відтворення. Історичний підхід визначає сталий розвиток як міру взаємодії між теперішніми та наступними поколіннями, як здатність задовольняти свої потреби. Політичний підхід пропонує досягнення розумної збалансованості соціально-економічного розвитку політичними методами. Утилітарний підхід під сталим розвитком розуміє підтримку природного капіталу на постійному рівні, незалежно від його споживання. Економічний підхід пропонує

використовувати концепцію сталого розвитку для підвищення стану добробуту людей, не погіршуючи задля цього природного середовища. Соціально-біосферний підхід передбачає підтримку рівноваги всередині самої глобальної людської системи і у взаєминах з екосистемами. Етичний підхід розглядає сталий розвиток як прагнення людини жити правдиво в межах наших екологічних можливостей.

Але Є. Борщук [1, с. 77] та І. Синякевич [7, с. 67] відзначають, що термін “сталий розвиток” найменшою мірою відповідає сутності запропонованої концепції, а також вказують на нелогічне поєднання понять “сталість” і “розвиток”. При цьому В. Пащенко доцільно обґрунтував ідею, що розвиток має бути не сталим або стабільним, а підтримуваним з боку суспільства. Він зазначає, що мають підтримуватись лише процеси, спрямовані на “коеволюцію природи і людини”. Автор пропонує введення у науковий обіг поняття екоеволюції, “яка несумісна з проявом небажаних революційних змін у суспільстві та катастрофічних змін у природі”. При цьому, як зазначає В. Пащенко, перевага має надаватися двом складовим підтримуваного розвитку: еволюційності й екологічності. “Еволюційність є іманентно об’єктивною; екологічність – суб’єктивна, вона залежить від людини. Поєднання цих рис – екоеволюція, очевидно, є і має бути визначальною особливістю явища підтримуваного розвитку і головною змістовою складовою відповідної науково-пізнавальної системи – нової парадигми природознавства”[5, с. 33–35].

Запропонований В. Пащенко підхід, на нашу думку, у повній мірі відображає суть концепції sustainable development. При цьому, як справедливо зазначає автор, не можливо нехтувати революційною (катастрофічною) компонентою розвитку як невід’ємною складовою розвитку самих природних систем (у тому числі і суспільних).

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновки про те, що суть концепції sustainable development полягає не в нейтралізації революційної складової розвитку, а в зменшенні відхилення від заданої траєкторії, що в принципі є головним показником стійкості руху. Рух до стійкого розвитку має бути пов’язаний із відмовою від абсолютизації ідей антропоцентризму, природним поєднанням основних його ідей з основними положеннями біоцентризму, екоеволюції, екологізму та інвайронменталізму. При цьому дуже важливим має стати питання про визнання самоцінності природи і відмови від розгляду її як джерела постійного споживання та використання для задоволення потреб людини та суспільства.

Література

1. Борщук Є. М. Основи стійкого розвитку еколого-економічних систем / Є. М. Борщук – Львів : Растр-1, 2007. – 436 с.
2. Дерябо С. Д., Ясвин В. А. Экологическая педагогика и психология / С. Д. Дерябо, В. А. Ясвин. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 480 с.
3. Моисеев Н. Н. Ещё раз о проблеме коэволюции / Н. Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 26–32.
4. Оленьев В. В., Федотов А. П. Глобалистика на пороге XXI века / В. В. Оленьев, А. П. Федотов // Вопросы философии. – 2003. – № 4. – С. 18–31.

5. Пащенко В. М. Екоеволюція від сталого розвитку / В. М. Пащенко // Супутник Київського географ. щорічника. – Вип. 5. – К. : КВ УГТ, 2005. – 112 с.
6. Печчеи А. Человеческие качества / А. Печчеи. – М. : Прогресс, 1980. – 302 с.
7. Синякевич І. М. Інструменти екополітики, теорія і практика / І. М. Синякевич – Львів : ЗУКЦ, 2003. – 188 с.
8. Ситник К. М. Інвайронментальна криза: оцінки, розвиток, можливі наслідки / К. М. Ситник // Укр. ботан. журн. – 1994. – № 6. – С. 5–16.
9. Франк С. Культура и религия / С. Франк // Философские науки. – 1992. – № 7. – С. 14–23.
10. Bell M. An Invitation to Environmental Sociology / M. Bell. – London : New Delhi, 1998. – 342 p.

Отримано 14.01.2015

Summary

Knysz Inna. Methodological changes in environmental knowledge in the age of science post-non-classical: terminological analysis and a variety of approaches.

The article discusses the methodological changes in environmental knowledge in the era of post-non-classical science. Provided terminological discourse analysis concepts regarding environmentalism, environmentalism and sustainable development. In this case justified the conclusion that sustainable development in post-non-classical period of development of ecological knowledge should not be permanent or stable, and supported by society. The article notes that should be supported, not all but only those processes that are aimed at co-evolution of man and nature, and only they must be necessary to the education of relevant scientific and cognitive systems – a new paradigm of science.

Keywords: *environmentalism, environmentalism, sustainability, ekoevolyutsiya, environmental awareness, discourse.*